

KÖNYVEK

„OSZTÁLYOKON INNEN, AVAGY TÚL” – Társadalmi metszetek –

HARCSA István

Központi Statisztikai Hivatal
H-1024 Budapest, Keleti Károly u. 5-7.; e-mail: istvan.harcsa@ksh.hu

Kovács Imre szerk.: *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2006.

A Politikatörténeti Alapítvány és az MTA Politikai Tudományok Intézete által kiadott kötet dicséretes példája annak, amikor a kutatók és a szponzorok nemes szándékai találkoznak. A könyvben 17 tanulmány szerepel, amelyek jelentős része arra vállalkozott, hogy az adott területen összegezze a régebbi és az újabb kutatások konklúzióit. A tematikai paletta széles, hiszen a társadalmi szerkezettel, rétegződéssel, rétegekkel és életkörülményekkel, egyenlőtlenségekkel, iskolarendszerrel foglalkozó írások mellett a politikai struktúrát körvonalazó tanulmányok is helyet kaptak.

A tematikai gazdagság és az összegzési igény mellett további erénye a kötetnek, hogy a tudományos útkeresés szándékát is felvállalja, konkrétan a paradigmaváltás szükségességét hangsúlyozza a társadalmi szerkezet és egyenlőtlenségek kutatásában. Továbbá azt is méltányolni kell, hogy az útkeresést szélesebb társadalmi beágyazottságban próbálják a szerzők megközelíteni, miközben kitérnek a politika, az értelmiség, ezen belül is társadalomtudományos értelmiség szerepére és társadalmi felelősségére is. Tömören egyfajta társadalomtudományi körképnek is tekinthetjük az eredményt. E kérdések elsősorban a kötet első öt tanulmányában jelennek meg erőteljesebben.

PARADIGMAVÁLTÁS

A tárgyalt kérdések jelentős része a paradigmaváltás körül forog, felzárkózva a nemzetközi szociológiában már hosszabb ideje jelenlevő törekvésekhez. Sokféle szófordulat látott már napvilágot e törekvés, nevezetesen a paradigmaváltás tömör hangsúlyozására, közülük is talán Ulrich Beck, „túl az osztályon és rétegen” megfogalmazása tűnik a leginkább találónak, amely egyúttal címadója is egyik tanulmányának (Beck 2003).

Szeretném előre bocsátani a paradigmaváltással kapcsolatos nézetem, mely szerint a társadalom tagozódásának megismerésére irányuló eddigi kutatási eredmények, il-

letve az azokból levonható következtetések alapján *a helyzetet sokkal inkább az „osztályokon innen, avagy túl” dilemma óvatosabb megfogalmazása fejezi ki a legjobban.* Megerősítik ezt a felfogásomat a kötetben közölt tanulmányok is, amelyek alátámasztására megpróbálok azokból néhány olyan kutatói megállapítást kiragadni, amelyet e kérdésben lényegesnek tartok.

Kovács Imre nyitótanulmányában, *Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség*, árnyaltan közelít a kérdéshez. Leszögezi, hogy az „...eltelt négy évtized, a politikai rendszerváltás, a gazdasági és társadalmi modellváltás miatt kérdéses a hagyományos paradigma, a munkajelleg csoportok használhatósága...” (11. o.). Majd hozzáfűzi, hogy a „...paradigmaváltás szükségszerűségének felismerése és elfogadása azért sem egyszerű, mert a társadalmi egyenlőtlenségeket formáló új jelenségek az esetek többségében a foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchikus rétegződés hatásaival együtt jelentkeznek, amelynek jelentősége nem halványult el a jelenkori magyar társadalomban sem” (11. o.).

Majd elismeri, hogy a „fejlett társadalmak valóságára felelő elméletek és módszerek kizárólagos alkalmazása lehetetlenné tenné vagy jelentősen korlátozná azoknak a strukturális jellegzetességeknek a megértését, amelyeket a magyar társadalom a 20. századból örökölt” (13. o.).

A következő tanulmány is alapvetően a struktúrára vonatkozó kérdések újragondolását szorgalmazza (Kovács I.–Kuczai T.–Jókuthy E.: *Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről*). Lényeges kutatói kérdéseket fogalmaznak meg, nevezetesen: „Egyelőre nincs válaszunk arra, hogy a magyar társadalom európai és világpiaci integrálódása pontosan mit jelent, hogy posztmodern, modern vagy egyes leszakadó népességcsoportok esetében premodern viszonyok között élünk-e? *Milyen csoportokra érvényesek a nyugati társadalmak megértéséhez kidolgozott fogalmak, módszerek és teóriák?*” (22. o.) Ez utóbbi kérdés joggal fogalmazható meg a kötet egyik tanulmányával szemben is (Bukodi E.: *Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból*), amely ugyan a hagyományos paradigma keretein belül, ám egy nemzetközi összehasonlítási célokra kialakított séma „magyarításával” próbálta meg felvázolni a hazai rétegződés jellemzőit. Ebből fakadó korlátai mellett természetesen készséggel kell fogadni az ebben megjelenő információk termékenyítő szerepét, hiszen a fejlettebb nyugati társadalmakra kialakított struktúra akár előképe is lehet a hazai jövőbeni társadalmi fejlődésnek.

Fontos megállapítás, hogy „... *a magyar társadalom struktúrája és rétegződése a kutatás jelen állapotában nem írható le egyetlen modellel* (13. o.). Közbevetőleg, mint recenzens ehhez csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy *azok a kutatások, amelyek a társadalmak egészéről akarnak érvényes megállapításokat tenni, azok soha nem írhatnak le egyetlen társadalmat sem egyetlen modellel.* Az olvasó félreértésének elkerülése végett ezt nem a tudományos megismerésekkel szembeni pesszimizmus, hanem a valóság gazdagságára, sokszínűségére vonatkozó meggyőződésem mondatja velem. A valóság gazdagsága a megközelítések és szempontok gazdagságát igényli, amelyeket nem lehet felfűzni egyetlen, mégoly bonyolult, ám konzisztensnek látszó szempontrendszerre, noha kétségtelen, hogy bizonyos dimenzióknak erőteljesebb, míg másoknak gyengébb hatása van a különböző társadalmakban.

A szerzők javára kell írni, hogy – a terjedelmi korlátokat is figyelembe véve – igyekeztek szinte kötelező „leceként” bemutatni a leginkább divatos és elterjedt társada-

lom-megközelítéseket. Gazdagon idézik a Crompton–Scott szerzőpárost, akiknek három fontos ajánlása közül az egyikben: „...az alkalmazott módszerek és teóriák pluralizmusának szükségességét hangsúlyozzák, mert az osztály- és rétegződési jelenségek oly sok társadalmi szinten zajlanak, hogy az egyéni cselekvéseknek a társadalomszerkezethez kapcsolódását egyetlen kitüntetett magyarázó elv szerint nem nagyon lehet megérteni” (24. o.).

Hilary Tovey és Perry Share *Sociology of Ireland* c. könyvének értelmezése kapcsán a szerzők fontos gondolatot idéznek, amikor azt írják, hogy az „...osztály a társadalmi változásokhoz kötött történelmi képződmény, nem pedig statikus kategória” (25. o.). Ez a gondolat egy szubjektív kiterőre csábítja a recenzenst, nevezetesen a paraszttalanítás vitája kapcsán felmerült szempontokat kívánom itt analóg módon felvetni, az „osztályok elhalása” tézis értelmezéséhez. Ismert, hogy e fogalom hazai meghonosítása e kötet szerkesztőjének és szerzőjének, Kovách Imrének a nevéhez kötődik, aki *A magyar társadalom paraszttalanítása – európai összehasonlításban* c. kötetében a történelmi parasztság felszívódásának körülményeit, és ezzel összefüggésben a parasztság, mint társadalmi kategóriának az eltűnésének tézisét változtatta fel. Eme állítás árnyaltabb értelmezése kapcsán ugyancsak a fogalom és általában a társadalmi viszonyrendszer dinamikus megközelítését szorgalmaztam Harcsa (2003). Fontosnak véltem a parasztságnak, mint társadalmi képződménynek a történelmi alakváltozásait kiemelni, továbbá azt, hogy létük és minősítésük mindig más társadalmi rétegekhez viszonyítva kaphat kellő értelmet.

Tágítva a fenti gondolatmenetet, nemcsak a parasztság ment át alakváltozásokon, hanem más rétegek, így például a munkásság és az értelmiség is. Önmagukhoz és más rétegekhez viszonyítva is jelentős minőségi változásokon mentek keresztül, miközben szólni kell a mennyiségi arányok módosulásáról, valamint az új rétegek megjelenéséről, amelyek önmagukban is átalakították azt a viszonyrendszert, amelyben időről-időre értelmezni lehetett ezeket a rétegeket. E ponton ismét érdemes idézni Toveyt és Sharet: „Az osztályok és rétegek változtatják meg a társadalmat, és a társadalom alakítja át az osztályokat és a rétegeket” (25. o.).

Mit jelenthet ez a megállapítás? Leginkább azt, hogy egy olyan dinamikus alakzat mint az osztály és rétegstuktúra egy dinamikus társadalmi térben folyamatosan formálódik, amelyben a társadalom és osztály- és rétegstuktúra kölcsönösen hatnak egymásra. A történelmi parasztság eltűnése gondolat szellemileg hasonló gyökerekből táplálkozik, mint az osztályok elhalása tézis.

Ezek kapcsán elmondható, hogy az időről-időre felmerülő társadalom-értelmezések esetében a statikus és a dinamikus szemlélet egymásnak feszülésével állunk szemben. Konkrétan, a megközelítés szempontjait az is befolyásolhatja, hogy az adott jelenség vizsgálatakor milyen időhorizontot ragadunk meg. Például egy olyan jelenség, amely 30-50 éves, vagy ennél is hosszabb perióduson belül mutatja meg teljes természetét, annál „kvázi statikusnak” bizonyulhat az 5-10 éves időtartamra vonatkozó megfigyelés, és az erre alapozott következtetés. Az időhorizont megválasztása tehát meghatározza, hogy a társadalom mélyrétegeiből mennyi érvényes momentumot tudunk megragadni.

A dinamikus megközelítés másik jellemző vonása, hogy a hangsúlyt nem elsősorban a megfigyelt jelenségek minősítésére helyezi, hanem a jelenségek mögött – több rétegben – meghúzódó újratermelődési mechanizmusokra. Miközben természetesen

egy tapodtat sem mozdul el a megfigyelés és mérés pozíciójából, ám igyekszik tisztában lenni a megismerés és mérés korlátaival.

Visszatérve a parasztság, tágabb összefüggésben az osztályok elhalása téziszhez elmondható, hogy mindkét történelmi képződmény estében sokkomponensű alakzatról van szó, ahol az egyes komponensek jelentősége, egymáshoz való viszonya időről-időre változhat. A szociológia egyik fontos feladata éppen az, hogy a társadalmi tagozódás komponenseiben végbemenő változásokat – az azokat mozgató mechanizmusokkal együtt – összehatásukban figyelje és értékelje.

A kockázati, az élmény, a test, stb. címkével fémjelzett társadalommagyarázatok többnyire egy-vagy néhány komponens rövidebb-hosszabb ideig történő felerősödésésként, arra való elméleti reagálásként jöttek létre, ami jó dolog, mert mindez a szociológiai elmélet és módszertan dinamizmusát, fejlődőképességét bizonyítja. Sőt, az éppen aktuális, kiemelkedő jelentőségű komponens „kinagyításával”, a figyelem rájuk való terelésével, komoly szerepük van abban, hogy a társadalomformálódás dinamizmusára vonatkozóan szinte „naprakész” ismereteink legyenek. Ám e közben ne feledkezzünk meg arról, hogy e divatos elméletek eredményeinek a hasznosítása és befogadása mellett, mégis csak a társadalom adott időszakban való tagozódásáról akarunk – hosszabb időszakra is – érvényes következtetéseket levonni. Nem lehet rossz néven venni ezen elméletektől azt sem, hogy az általánosság igényével lépnek fel. (Ennek kidomborítására a társadalom jelzőt rakják elméleteik mellé.)

Ám etimológiai vitába sem érdemes bonyolódni ezen általános érvényűsége törekvő elméletekkel: nevezetesen nem célszerű a velük való vitát arra kihegyezni, hogy az éppen aktuális, általuk képviselt elméleti megközelítés lefedi-e a sokkomponensű társadalmi tagozódást, hiszen az adott megközelítés szempontjából ez akár igaz is lehet. Azzal önmagában nincs semmi gond, ha egyesek a fülével, mások az ormányával kívánják az elefántot leginkább jellemezni. A probléma akkor jelentkezhet, ha a kiragadott jellemzőkkel kívánják megmagyarázni az elefánt működési mechanizmusát.

A fentiek kapcsán *felmerül a társadalmi kategóriák, fogalmak tágításának, „dinamizálásának” kérdése. Azaz, vajon egy fogalom meddig képes követni a társadalmi folyamatok és jelenségek dinamizmusát?*

Az itt említett és az utóbbi évtizedekben felmerült új megközelítések feltehetően kevésbé tartják járhatónak az útkeresés ezen alternatíváját – mármint a fogalom dinamizálását – inkább a meglevő paradigma meghaladásán fáradoznak, mint például Clark és Lipset, akik „az életstílust a társadalom meghatározó strukturáló elemének tekintik, s ezzel mintegy a hetvenes évek stratifikációs modelljeit is érvényteleníteni kívánják. [...] a társadalom rétegszerkezete fragmentálódott, mivel a meglevő meglehetősen széles életstílus-kínálatból mindenki kiválaszthatja a neki megfelelőt” (29. o.). Vitathatatlan az életstílus-kínálat bővülése révén fellépő fragmentálódás, azonban hosszabb időtávban ezt úgy is értelmezhetjük, mint a társadalmi dinamika következtében fellépő alakváltozást. Ám az egy-egy időszakban kialakult fragmentumok nem, vagy nem mindig kövülnek meg, tekintve, hogy a fragmentációt előidéző mechanizmusok mérséklődését, vagy esetleg új fragmentáló mechanizmusok megjelenését követően újra szövődnek a tagozódás szövetei.

Hasonló a helyzet Pakulski és Waters nézeteivel, akik szerint a „... fogyasztás nem egyszerűen árucikkek vásárlását jelenti, hanem az önkifejezés részévé vált. [...] *A fogyasztás vált a társadalmi különbségek forrásává, s így fölváltotta a társadalmi cso-*

portképződés hagyományos (tulajdon, piaci esélyek) alapjait.” (31. o.) Az egyes történelmi korokban rendre megfigyelhető, hogy a fogyasztás az önkifejezés részévé vált, presztízsfogyasztás valamilyen formában mindig volt. Az egyes korszakok közötti különbség leginkább abban nyilvánul meg, hogy milyen közvetítő csatornákon keresztül terjednek a fogyasztási javak és fogyasztói minták, továbbá, hogy – az akár egymás mellett élő – különböző önkifejezési formát öltő fogyasztás milyen mélységben jelenik meg (a presztízsfogyasztás mekkora részét teszi ki az összfogyasztásnak), és milyen széles rétegekre terjed ki. Nem vitatható ugyanakkor, hogy a fogyasztásnak ezek az alakváltozásai minőségi változásokat eredményezhetnek a társadalmi tagozódásban.

Az új megközelítések körében (pl. Vattimo nézeteiben) fontos szerepe van a tömegmédiának, amelyben a legkülönbözőbb kultúrák és valóságfelmutatások jelennek meg, és miután „...nincs egy centrális nézőpont, amely koordinálná a különféle valóságfelmutatásokat, értelmezéseket,” ezért „...a vélemények megsokszorozódása oda vezet, hogy elveszítjük a „realitásérzékünket. Eltűnik a valóság, pontosabban az a valóság, amelyet a centrális világnézet keretében szervezett tudás eddig valóságként mutatott fel” (34–35. o.)

Ehhez kommentárként csak annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a tömegmédiának természetes érdeke a „tiszavirág életű valóságok” gyártása, hiszen ebből él, más kérdés az, hogy ez mennyire ártalmas, vagy ártalmatlan. Az igazi problémát az jelenti, hogy az értelmiség nincs olyan helyzetben, hogy a korábbi hegemonizáció feletti nosztalgiákat feladva, – e valóságok árnyalt értékelésével – közöttük eligazítást adjon. És ehhez nem feltétlenül szükséges a „centrális nézet” jelenléte. Ez egyébként elvezet az értelmiség felelősségének a kérdéséhez is, amelyre később még visszatérünk.

További gond, hogy nem csupán a tömegmédiától gyártott „valóságok” árnyalt értékelése hiányzik, hanem többnyire elmarad a különféle tudományos megközelítések átfogó kritikai értékelése is. A hivatkozások dzsungelében gyakorta elsikkad, hogy egy-egy fényesen induló elméleti-módszertani nézet meddig éli érvényesnek hitt „tiszavirág életét”, és mikortól számít már csupán tudományos érdekességnek, vagy kötelező lecke felmondásnak.

E bőséges idézetsorozattal és azok kommentálásával alapvetően az volt a célom, hogy a paradigmaváltás nehézségeit próbáljam érzékeltetni, amelynek szükségességének hangsúlyozásakor óvatosan kell eljárni. Miért?

1. Nem mindegy ugyanis, hogy konkrétan a munkajelleg csoportokkal, mint társadalmi tartalmat relevánsan hordozó, technikai kategóriák érvényességét vitatjuk, vagy azt, hogy különböző érvek alapján megkérdőjelezhető a rétegződésen belül a tőke és a munka dimenziójának kiemelt szerepe. A kérdést inkább a kiemeltség mértékére célszerű helyezni, illetve arra, hogy részben e két dimenzió időnkénti eltérő jelentősége miatt, részben bizonyos korábban kevésbé fontos dimenziók felértékelődése, esetleg újak megjelenése miatt *milyen új töréspontok jelennek meg a társadalmi tagozódás palettáján.*

2. Figyelembe véve az átmenet társadalmi-gazdasági sajátosságait, a fentiekből az is következhet, hogy a paradigmaváltás egy hosszabb folyamat eredményeként jöhet csak létre, ennek megfelelően a mostani szakaszra a megközelítések és a módszerek pluralizmusa kínálja a leginkább járható utat.

E ponton nagyon közel áll véleményem a szerzők azon kitételéhez, mely szerint „...használható megközelítésnek ezért az összefoglalóan posztmodernnek tekintett új társadalmi jelenségek elemzési lehetőségeinek és a hagyományos paradigma szemléletmódjának együttes alkalmazása látszik” (21. o.).

TOVÁBBI KIEMELT KÉRDÉSKÖRÖK A TÁRSADALMI TAGOZÓDÁSSAL, RÉTEGZŐDÉSSEL ÖSSZEFÜGGÉSBEN

A kötet szerkesztési filozófiájától eltérően a társadalmi tagozódás témakörében megszületett tanulmányokat nem minősítem oly módon, hogy egy részük a hagyományos, más részük az új megközelítések jegyében született. Utóbbiakat az új megközelítés jelzőjével akkor lehetne illetni, ha a paradigmaváltás jegyében, – elméletileg és módszertanilag is – tényleg bizonyító erejű írások születtek volna. A korábbihoz képest eltérő sémaképzés újszerű lehet, mert más, de attól még nem válik elméletileg is megalapozottan új megközelítéssé az, ha egyetlen rétegződési dimenzió, például a szabadidő fogyasztására vonatkozóan, néhány változó alapján fogyasztási csoportokat képezünk.

Társadalmi hálózatok

Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Hálózatok a magyar társadalomban* c. írását úgy is felfoghatjuk, mint amelyik hidat próbál verni a hagyományos és az újszerű megközelítések között. Az újszerű tehát a korábbi meghatározásom szerint itt azt jelenti, hogy idehaza a rétegződéssel korábban ritkán hozták összefüggésbe a társadalmi kapcsolathálózatokat, következésképpen ez esetben is alapvetően egy rétegződési dimenzió kinagyításáról, kiemeléséről, mélyebb elemzéséről van szó.

Bevezető gondolatként józan érveket hoznak fel a paradigmaváltással összefüggő törekvés helyes keretek közötti kezelésére, amikor így fogalmaznak: „*Ennél is kérdésesebb a paradigma mechanikus átvétele olyan társadalmi közegekre, amelyeket mind ez idáig inkább az erőforrások szűkössége jellemez, és az életformák, miliők, stílusok szabadon választható, széles spektruma egyelőre kevesek sajátja.*” (227. o.)

Kutatásuk eredményét a következőkben összegzik: „Ahogy a különböző típusú erőforrások konszolidációja, egymással való összefonódása sem látszik gyengülni, úgy a legátfogóbb kategóriákon alapuló foglalkozási osztálypozíció befolyása is jelentékeny maradt, sőt a vizsgált átörökítési mechanizmusok szerepe, a kulturális háttér hatása valamelyest még erősödött is. Az individualizációs tézis fokozatos kiegyenlítő-désre és csoporthatárok elmosódására vonatkozó implikációi legalábbis a hazai esetre nem igazolódtak.” (243. o.) A tanulmányt tudományos megalapozottsága, a vizsgálati módszerek adekvát alkalmazása szempontjából a kötet egyik leginkább iránymutató tanulmányának tekintem.

Ifjúság. Az egykor ifjúságkutatással foglalkozó szemével nézve érdekes volt „újraolvasni” Laki László *Az ifjúság a magyar társadalomban* c. írását, amelynek tartalomjegyzékéből – ízelítőként – kiemelek néhány beszédes címet:

– Az ifjúsági munkanélküliség megjelenése és állandósulása

- A munkavállalás és a pályakezdés idejének kitolódása
- Az iskolában eltöltött idő meghosszabbítása
- A szülői családról való leválás és az önálló életkezdés kitolódása
- A nemzedéki intézményrendszer átalakulása és válsága

Ezeket a címeket, és ami talán a legfontosabb a kérdések taglalása kapcsán kifejtett következtetéseket is igen nagy átfedéssel megtalálhatjuk a 80-as évek közepétől a 90-es évek közepéig tartó ifjúsági elemzésekben. Újabb elemként jelenik meg a tartós munkanélküliség, a gyerekszegénység, valamint a terjedő kábítószer fogyasztás.

Elit. Akár kutatástörténeti összegzésnek, áttekintésnek is tekinthetjük Kovách I.–Kristóf L.–Lengyel Gy.: *Elit és társadalom a kilencvenes években* címmel készített írását. A címszavak ez esetben is kellően eligazítanak a szerzők vizsgálódásairól:

- A rendszerváltás előtti elitek a társadalomtudományi elemzésekben
- Politikai rendszerváltás – az elitek reprodukciója, cserélődése
- A gazdasági elit
- A kulturális elit változásai, belső rétegzettsége
- A politikai elit
- Elitek, hatalom, társadalmi struktúra.

A tanulmány zárósorait nagyon fontosnak érzem, nevezetesen *az eliteknek „... nincs befolyásuk és érdekeltségük a társadalom olyan strukturális folyamatainak kezelésére, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak gazdasági vagy hatalmi érdekeikhez”* (448. o.) Azzal egyetértek, hogy nincs érdekeltségük, ám az már vitatható, hogy ne lenne befolyásuk a gazdasági, vagy hatalmi érdekeiket közvetlenül nem érintő strukturális folyamatokra. Már azzal is befolyásolnak ugyanis, hogy nem tesznek meg olyan intézkedéseket, amelyek pedig szükségesek lennének a strukturális folyamatok pozitív irányú orientálására.

Kisvállalkozók. Kuczi Tibor *Kisvállalkozók a magyar társadalomban* c. írását szintén a témakörben végzett kutatások áttekintése jellemzi. Átfogó képet igyekszik adni a mintegy 800 ezret kitevő réteg belső tagoltságáról.

Társadalmi és területi egyenlőtlenségek a címe Kovách I. és Nagy Kalamász I. írásának, amelyben áttekintik a poszt szocialista korszak által öröklött településszerkezetet, az európai integrációt és ezzel összefüggésben a regionalizációt, a települési érdekek rendszerét, szegregálódást, migrációt. Továbbá egy fejezet erejéig idekapcsolódik a paraszttalanításról szóló – korábban már említett – eszmefuttatás is.

Társadalmi struktúra és iskolarendszer címmel olvashatjuk Gázsó Ferenc kiforrott, letisztult gondolatokat tartalmazó tanulmányát, amely részben elméleti, részben empirikus alapokról közelíti a kérdést. Megállapítja, hogy az „oktatási rendszer egészében érvényesülő és az elmúlt évtized oktatáspolitikája által is gerjesztett szelekciós mechanizmusok tehát olyképpen működnek, hogy a polarizálódó társadalmi szerkezet hatásai és következményei akadálytalanul érvényesülhessenek. Ilyenformán az iskola-rendszer működése voltaképpen összhangban áll a szélsőségesen egyenlőtlen társadalom szerkezeti sajátosságaival” (211. o.)

Struktúra és szegénység című írását Ferge Zsuzsa úgy minősíti, hogy „...inkább esszé ez, mint tanulmány...”, amelynek leginkább a végső következtetését célszerű kiemelni: „Ha nem történnek határozott lépések a szegénység újratermelésének megakadályozására, egy generáción belül baj lesz a gazdasági és társadalmi fenntarthatósággal. Nem lesznek elegenden, akik a modern technikát működtessék, akik a

növekvő számú idős és állástalan fenntartásának forrásait megtermeljék” (499. o.). A szerző, korábbi kutatásaira alapozva, itt joggal vetíti elének egy olyan deformált társadalom képét, amely a felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek nyomán – döntően a szegénység terjedése és mélyülése révén – valós félelmet kell, hogy keltsen.

Némi túlzással Csité A.–Kovács I.–Kristóf L.: *Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon* címmel készített írást az Angelusz–Tardos szerzőpáros állításával vitatkozó anyagnak is tekinthetjük, akik – mint ahogy azt az ismertetésben is emlitem, az individualizációs tézis érvényességét nem látják bizonyítottnak – a szerzőhármasnak azzal a kiindulással, hogy „... a munkamegosztás mellett a társadalmi csoportok képződésének más mechanizmusai is vannak a mai magyar társadalomban” (256. o.), teljesen egyet lehet érteni. Azzal viszont már kevésbé, amire alapozzák az empirikus kutatásukat, nevezetesen, „Föltételezzük, hogy az azonos lapokat olvasók, hasonló műsorokat nézők releváns kérdésekről hasonlóan gondolkodnak, s ezért indokolt, hogy egy csoportba soroljuk őket” (256. o.). Ez a hasonló gondolkodás nincs bizonyítva, és ha kísérletet is tennénk ennek empirikus tesztelésére, igen komoly mérési és értelmezési problémákba ütköznénk.

A fentiekre alapozva, a kulturális fogyasztásra és szabadidőtöltésre vonatkozó kérdések alapján olyan fogyasztói csoportokat vázoltak fel, mint

- technokrata elit
- jobboldali
- balliberális
- fiatal
- női
- férfi
- bulvár
- ritkán fogyasztó.

További két tanulmány került még a tematikus blokkba, az egyik Csurgó B.–Megyesi G.B.: *Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet* címmel áttekintést ad az e témakörben végzett kutatásokról, a másik Csigó P.: *Kereskedelmi média és késő modern individualizáció* címmel az internetfogyasztás kapcsán vizsgálja a kereskedelmi média uralkodóvá válását.

A politika és az értelmiség felelőssége

A tudományos ismeretek „termelését” nagymértékben meghatározzák a fennálló társadalmi-politikai intézményrendszer keretei, ezen belül is a politikai irányítórendszer és a politikai elit érdekeltsége, partnerségre való készítése, tekintve, hogy csak eme szélesebb keretbe beágyazva lehet megfelelően értelmezni a tudományos teljesítményeket. Így például azt, hogy miért indulnak el adott korszakban nagyobb tudományos vállalkozások, vagy miért fullad érdektelenségbe már maga a kezdeményezés is, kedvező-e a politikai miliő a kutatási szférában az integratív szándékok önmozgásának, vagy inkább fragmentálja azokat, és ezáltal ellaposodik az ott zajló tevékenység.

A szerzők is ráéreztek a kutatási klíma fontosságára, és ezért nem véletlenül hozták azt összefüggésbe a paradigmák felülvizsgálatára irányuló tevékenységgel. Fontos az a felvetésük, hogy a „...rétegződéskutatások állításait, érvényességét feszegető vita

gyorsan kifulladt, a paradigmaváltás elmaradt” (14. o.). A kifulladás okai részben „a tudomány részleges piacosításával és projektesítésével” magyarázhatók, részben a politika és tudomány nem igazán termékeny kapcsolatával. A szerzők joggal kérik számon a politika felelősségét, hiszen *részben a politika és a politikai elit érzéketlensége miatt a kutatások és a kutatók „légüres térbe” kerültek, és ezt csak súlyosbították a még inkább érzéketlen piaci folyamatok.*

Nem vitatható ugyanis az, hogy a tudomány művelése közfeladat, amelyet alapvetően közpénzekből kell finanszírozni, ám a politika szűkkeblűsége, valamint önmagával való foglalatossága ellehetetlenítette e társadalmi igény realizálását. Nem menthetők fel azonban a felelősség alól a társadalomtudományi kutatók, főleg a kutatói elit sem, hiszen – tisztelet a kivételnek – egy részük „bevonult” a politikába, és ezzel el is felejtette korábbi hivatását és a tudomány társadalmi szerepét, más részük pedig nyíltan, vagy burkoltan a politika szolgálatába állt. Ilyen előzmények után – nevezetesen azzal, hogy a rendszerváltást követően a politika szférája jelentős „erősítést” kapott az értelmiség soraiból – különösen súlyosnak vélhetjük a szerzők azon megfogalmazását, mely szerint a „politikai és gazdasági elitek a magyar társadalom működését félreértve vagy nem ismerve próbálnak strukturális folyamatokat vezérelni, és rendre meglepődnek, hogy a társadalom nem a várakozásaik szerint működik (12. o.).

A politika felelősségét feszegeti az a megállapítás is, hogy „...a megrázó társadalmi következmények sem vezettek a szerkezetváltás alapelemeinek újragondolásához és gyökeresen új társadalmi politikához” (14. o.). Ez utóbbi gondolatmenetet csupán annyiban célszerű árnyalni, hogy egy új társadalompolitika alapelemeinek szakszerű kidolgozása elsősorban az alkalmazott kutatásokkal foglalkozó kutatók feladata, a politikáé pedig az, hogy ezeket az alapelemeket beágyazza a társadalompolitika kereteibe. Ám a politikába bevonult, vagy a politikát kiszolgáló kutatói elit „szellemi korrumpálódása” miatt erre nem nyílhatott lehetőség.

A szociológia szerepváltozása

A fentiekben taglalt kérdések átvezetnek a szociológia társadalmi szerepének elemzéséhez, amelyre Kuczi T.–Kovács I.–Kristóf L. *A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja a hatalomból* címmel írott tanulmány is fókuszál. Véleményem szerint a cím nem fejezi ki a valóságot, hiszen – ahogy azt a korábbi idézetek is jelezték – a társadalomtudományi elit jelentős részének „színeváltozása” ment végbe azáltal, hogy felszívódott a politika szférájába, vagy annak uszályába került. Tehát nem igazán beszélhetünk arról, hogy a tudományos elit személyében kivonult volna a hatalomból, csupán a tudományból vonult ki.

A rendszerváltást követően felmerült a szociológia szerepének újragondolása, azonban egy idő után „...újra felülkerekedett a magyar szociológia rossz hagyománya: a replikák, a tárgyszerű, nyilvános szakmai viták kerülése. Magában a *Replika* folyóiratban sem jelentek meg többé egymással konfrontálódó írások, noha éppen ezzel a programmal indult a periodika” (81. o.).

Világosan fogalmazzanak a szerzők, amikor azt írják, hogy a „...szociológusi szerepek és szereptudatok differenciálódása, a szociológus szakma nyilvános diskurzusban betöltött funkciójának megváltozása-leértékelődése összefügg az értelmiség társadal-

mi súlyának és jelentőségének a változásával” (95. o.). Valószínűleg a szerzők inkább az értelmiségi elitre gondoltak elsősorban. Mindehhez hozzáfűzik, hogy az értelmiség társadalmi súlyának csökkenése nem magyar jelenség.

Az értelmiségi dominancia háttérbe szorulását alapvetően két fontos tényezővel magyarázzák: 1. „a politikai osztály egyre inkább elutasította az értelmiség igényét a politika feletti kontrollra”; 2. a tömegmédiá térhódításával megváltozott a nyilvánosság szerkezete, amelyre a értelmiség csak igen szűk korlátok között tud hatni. Bizonyára ezen tényezők is szerepet játszottak a helyzet kialakulásában, ám számomra Szalai Erzsébet értelmezése áll közelebb: „...az értelmiség függetlensége lassan főlészámolódt, és egy maroknyi kisebbséget leszámítva, tagjaik vagy a politikai pártok, vagy a gazdasági elit holdudvarában keresi boldogulását” (99. o.). Az értelmiségi elit színváltozása miatt maga a szociológia, mint szakma is jelentős presztízsvesztést könyvelhet el.

A paradigmaváltás elmaradásával kapcsolatos okok firtatása több helyen is megjelenik a kötetben, így a Kovách–Kuczi–Kristóf szerzőhármás tanulmányában is. A korábban említett okok mellett ezen írás két újabb okot emel ki: 1. „A magyar szociológia nagy generációja ... a társadalomstatisztikusi gyakorlat birtokában váltott a szociológia művelésére. A társadalomstatisztikai megalapozottságú szociológiai elemzés viszont nem igazán nyitott a posztmodern beszédmódok el- és befogadására.” (104. o.) 2. „A politika és a társadalomtudós párbeszédében, ha létrejön egyáltalán, csak olyan érvkészetet és nyelvezetet lehet felhasználni, amit a politika ért, és ez magától értetődően nem ösztönöz paradigmaváltásra.” (105. o.) Mindkét állításban van valamennyi igazság, ám mindezen okok hatóereje messze elmarad a korábban említettekétől, közülük is a Szalai Erzsébet által hangsúlyozottaktól.

Érdek, politika és társadalmi struktúra

E témakörhöz kötődik Szalai Erzsébet: *Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban* c. írás, amelyben a szerző útkeresés jelleggel a társadalomszerkezet mai vonásait próbálja felvázolni. E vállalkozást – annak ellenére, hogy a szerző saját bevallása szerint sem tudta teljesen megformálni az új struktúra képét, elképzeléseit inkább hipotézisnek véli – nagyon fontos gondolatkísérletnek tekintetjük, és ezen erénye a kötet egyik vezető írásává emeli.

Érdeemes idézni néhányat a kiérlelt megállapításaiból, amelyek egyúttal gondolati ívét is jelzik.

„A politikai rendszerváltással kezdődő magyarországi eredeti tőke – és jövedelemátcsoportosítás legfőbb motorja a késő kádári technokrácia.” (349. o.)

E technokrácia – beleértve a politikai, gazdasági és kulturális elitet – a külföldi tőketulajdonosokkal karöltve, tevékenysége „...társadalompolitikai lehetőségei többé-kevésbé leszűkülnek annak eldöntésére, hogy az eredeti tőke – és jövedelemátcsoportosítás költségeit mely társadalmi rétegekre hárítsák” (351. o.).

„Az átszivattyúzási folyamat legfontosabb állomása az 1995. márciusi Bokros-csomag ...” (351. o.).

És e folyamat következményeként „... a GDP-növekmény döntően a külföldi tulajdonú vállalatok vagyonnövekményévé válik” (351. o.).

A tőke által befutott pálya áttekintése után a szerző felteszi a kérdést, hogy a korábban a munkaerő legfontosabb tulajdonosának tekintett munkásosztály létezik-e? Alapvetően marxi terminológiákban mozogva arra a megállapításra jut, hogy még a jövőben is nyitott, hogy osztállyá tud-e szerveződni a munkásság.

A tőke és a munka közötti viszony szempontjából meghatározó „... a kizsákmányolás a gazdasági elitek és a hozzájuk kapcsolódó politikai és kulturális elitek részéről egyben kulturális és politikai kizsákmányolás is. Ezen elitek bonyolult áttételeken keresztül képesek leértékelni a hozzájuk nem kapcsolódó társadalmi szereplők tudás-és politikai tőkéjét, mintegy átcsoportosítva azt önmaguk számára” (368. o.). Vagyis az egyenlőtlenségek bővített újratermelődésén van a hangsúly. Ilyen körülmények között, a munkásság erőteljes differenciáltságát is figyelembe véve a két főszereplő – tőketulajdonosok és képviselőik, valamint foglalkoztatottak – között mára kialakult viszony hosszabb távra szólónak tűnik.

E blokkban még további két esettanulmányt olvashatunk, az egyik Hack József *A politikai preferenciák, érdekek hatása az anyagi helyzet észlelésére* c. írása, amelynek a végzavában a szerző megnyugtat bennünket, hogy „nincsenek egyértelmű trendek az adatokban”, azaz a politikai preferenciáknak nincs különösebb befolyása az anyagi helyzet észlelésére.

A másik Neumann László *Az érdekérvényesítés intézményeinek működése* c. írás, amelyben a szerző a vállalati kollektív alku, a munkaadók és a szakszervezetek közötti alku modelljét kívánja felvázolni.

Összességében a könyv ajánlható mindazoknak, akik körképet akarnak kapni a témakörben felhalmozott szociológiai tudásról, és különösen a paradigmaváltással kapcsolatos útkeresés tudományos nehézségeiről.

IRODALOM

- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Harcza I. (2003): *Parasztalanítás – egy fogalom születése*. *Századvég*, 3: 77–85.